

Marcin Sieńkowski

Rektor Wyższego Seminarium Duchownego w Elku

Kryzys racjonalności

Termin „racjonalność” został skonstruowany na bazie łac. *ratio* i oznacza rozum, rozsądek, rację, podstawę¹. Zazwyczaj jest łączony z rozumem i odnoszony do racjonalnego poznania czy też racjonalności przekonań, a w konsekwencji zawężony do kwestii epistemologicznych. Z drugiej jednak strony wszystkie działy kultury pretendują do osadzenia i rozwoju w oparciu o racjonalne zasady, a nie absurdalne kryteria. W przeciwnym razie istnieje niebezpieczeństwo kryzysu kultury, a przede wszystkim racjonalności.

Niniejsze opracowanie zmierza do ukazania istoty i przyczyn kryzysu racjonalności. Wpierw jednak jest w nim mowa o racjonalności, która nie doświadcza kryzysu. W celu głębszego zrozumienia kwestii racjonalności, nie tyle dokonano analizy samego pojęcia, ile nakreślono racjonalny porządek realnego świata². Dzięki temu ukazano nie samą naturę racjonalności lub

¹ Por. L. Karłowicz, *Racjonalność*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1047. Znamienne, że w *Powszechnej encyklopedii filozofii* pojęcie racjonalności jest wyjaśnione w ramach pojęcia racjonalizmu, a nie racji. Zob. B. Paź, *Racjonalizm*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 600.

² Termin „racjonalność” jest wtórny wobec predykatu „racjonalny”. Por. *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, oprac. A. Podsiad, Z. Więckowski, Warszawa 1983, kol. 328.

jeden z jej aspektów, lecz kilka powiązanych ze sobą elementów (kultury), które fundują porządek racjonalny. Składa się na niego m.in. przedmiot racjonalnego porządku realnego świata (byt), podmiot (i jego intelektualna władza poznawcza) zdolny go poznać, a także racje (cel) kierujące poznaniem bytu. W ten sposób porządek racjonalny ujawnia relacje i zależności, jakie zachodzą między konstytuującymi go elementami³.

W dalszej części na podstawie dwóch innych porządków racjonalności (apriorycznego i pozytywistycznego) jest mowa o modyfikowaniu elementów racjonalnego porządku realnego świata (każdy z nich może ulec zniekształceniu). Odmienny sposób ich pojmowania nie pozostaje bez wpływu na rozumienie (deformację) racjonalnego porządku realnego świata, a w konsekwencji na kryzys racjonalności.

Racjonalny porządek realnego świata

Do podstawowych elementów racjonalnego porządku realnego świata zalicza się: byt (przedmiot), intelektualną władzę poznawczą (podmiot) oraz cel poznania (wyznaczony przez pytanie naukotwórcze). Wprawdzie nie wyczerpują one zakresu racjonalności, ale wystarczają do zrozumienia jej specyfiki na gruncie filozofii realistycznej⁴. Realny byt będący przedmiotem (zmysłowego i intelektualnego) poznania jest tym, czemu w pierwszej kolejności (logicznie) przysługuje racjonalność. Następnie można mówić o racjonalnym poznaniu bytu (zarówno o podmiocie poznania, jak i jego celu). Dlatego racjonalny

³ Por. A. Lekka-Kowalik, *Racjonalność jako relacja: próba charakterystyki esencjalnej*, w: *Byt, Logos, Matematyka. Filozofia/Logika: Filozofia Logiczna 1995*, red. J. Perzanowski, A. Pietruszczak, Toruń 1997.

⁴ Por. R. Kleszcz, *Racjonalność. Studium epistemologiczno-metodologiczne*, Łódź 1998, s. 104n; H. Kiereś, *Osoba i społeczność*, Lublin 2013, s. 22–32; Z. Drozdowicz, *Standardy racjonalności w sferze sacrum i w sferze profanum*, „Nauka” 3 (2015), s. 59–78.

porządek realnego świata obejmuje racjonalność bytu, racjonalność poznania (władz poznawczych) i jego celowość. Zasięg porządku racjonalnego odpowiada zasięgowi świata przyrody oraz kultury (a nawet łaski)⁵.

REALNIE ISTNIEJĄCY BYT PRZEDMIOTEM RACJONALNOŚCI
(RACJONALNOŚĆ BYTU)

Na gruncie filozofii klasycznej podstawowym składnikiem realnie istniejącej rzeczywistości jest konkretny byt. Jest on zarówno pierwszym nośnikiem racjonalności realnego świata, jak również jej źródłem. Wskazanie podstaw racjonalności bytu wiąże się ściśle z jego filozoficznym poznaniem. Dokonuje się ono w ramach metafizyki i dotyczy uwyraźnienia bytu, czyli wskazania właściwości oraz praw rządzących jego istnieniem i naturą⁶.

Chociaż byt jest pierwszym przedmiotem poznania, nie przedstawia się ani jako prosty, ani samozrozumiały. W pierwszym kontakcie jest on dany człowiekowi jako wielorako złożony i uprzyczynowany, czyli sproblematyzowany. Dopiero w drodze sukcesywnego poznania (wyjaśnienia) następuje dostrzeżenie i uzasadnienie jego racjonalności. Przejawia się ona przede wszystkim w zasadach rządzących istnieniem bytu, a następnie w prawach kierujących poznaniem⁷.

Jednym z kluczowych zagadnień problematyki racjonalności bytu jest jego poznawalność. Gdyby byt nie był poznawalny, jego racjonalność pozostawałaby niedostrzeżona. A z powodu

⁵ Por. M. Sieńkowski, *Wiara a racjonalność*, Ełk 2020.

⁶ Por. A. Maryniarczyk, *Dlaczego filozofia realistyczna? (Od Arystotelesa do Krąpca i z powrotem)*, w: *Spór o rozumienie filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2009, s. 47; W. Daszkiewicz, *Poznanie zdroworozsądkowe i jego funkcja w filozofii realistycznej w ujęciu Mieczysława A. Krąpca OP*, „Człowiek w Kulturze” 19 (2007), s. 243–263.

⁷ Por. M. A. Krąpiec, *Poznawać czy myśleć. Problemy epistemologii tomistycznej*, Lublin 2000, s. 233.

braku racjonalności, jego poznanie nie byłoby w ogóle możliwe. Wobec tego należy podkreślić, że byt jako poznawalny jest dopasowany (odpowiedni) do intelektu. Między bytem i intelektem zachodzi odpowiedniość (współmierność, zgodność). W tej relacji byt jest fundamentem racjonalności, a intelekt posiada zdolność poznania i uchwycenia jej istoty. Z kolei brak współmierności bytu i intelektu uniemożliwiłaby poznanie bytu, a tym samym odczytanie podstaw racjonalności. Dlatego pierwszeństwo w tej relacji przypisuje się realnemu bytowi. Podobnie też pierwsza jest racjonalność ontyczna, a wtórna racjonalność epistemiczna. Inaczej mówiąc, byt jest racjonalny dzięki temu, że jest zrozumiały, a zrozumiały dzięki poznawalności⁸.

Poznawalność bytu może być wykazana i wyjaśniona tylko w ramach metafizyki, gdyż tylko ona odnosi się do bytu jako bytu. U podstaw poznawalności bytu znajdują się fundamentalne zasady racjonalności: tożsamości, niesprzeczności, wyłącznego środka, racji, celowości. Wszystkie zasady tego typu są zapodmiotowione w bycie, ponieważ to byt jest tożsamy ze sobą (jest tym, a nie innym bytem), jest niesprzeczny (nie ma w nim bytu i nie-bytu) i nie jest nie-bytem. Ponadto byt posiada rację tego, że istnieje i jest taki a taki. A oprócz tego istnienie i działanie bytu zmierza do określonego celu⁹.

Gdyby owe zasady nie obowiązywały, racjonalny porządek realnego świata zostałby zachwiany. Bez którejkolwiek z nich świat byłby niepodobny do realnego. Na przykład bez zasady tożsamości odróżnienie jednego bytu od innego nie byłoby możliwe. Odrzucenie zasady niesprzeczności utrudniałoby wyodrębnienie bytu od nie-bytu. Brak obowiązywalności zasady racji uniemożliwiłaby poznanie przyczyn, a w konsekwencji zro-

⁸ Por. P. Jaroszyński, *Spór o źródła prawdy: intelekt czy byt? Aprioryzm czy aposterioryzm?*, w: *Spór o prawdę*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gondek, Lublin 2011, s. 267.

⁹ Por. S. Kamiński, *Czym są w filozofii i w logice tzw. pierwsze zasady?*, „Roczniki Filozoficzne” 11 (1963), z. 1, s. 5–23; A. Maryniarczyk, *Racjonalność i celowość świata osób i rzeczy*, Lublin 2007, s. 21n.

zumienie bytu. Podobnie bezsensowne byłoby wykonywanie działania, gdyby nie zmierzało ono do określonego celu.

Jeśli byt jest poznawalny, to jest również racjonalny. A gwarancją jego racjonalności są pierwsze zasady. Rządzą one istnieniem bytu i fundują jego racjonalność. Jednakże źródło racjonalności bytu nie tkwi w nim samym. Źródłem istnienia i zarazem racjonalności bytu jest Absolut. Na gruncie poznania metafizycznego istnienie Absolutu nie jest dane bezpośrednio. Stwierdza się je w poznaniu intelektualnym, które zmierza do wskazania racji istnienia i racjonalności bytów przygodnych. Intelpekt i jego zdolności poznawcze są kolejnym elementem racjonalnego porządku realnego świata.

INTELEKTUALNY SPOSÓB UJĘCIA BYTU
(RACJONALNOŚĆ POZNANIA)

Zadania intelektu, które wymienia i omawia np. św. Tomasz z Akwinu, nie ograniczają się tylko do tworzenia pojęć czy wydawania sądów, lecz dotyczą również przeprowadzania różnego rodzaju rozumowań¹⁰. Wobec tego na podstawie pewnych zdań przyjętych w punkcie wyjścia możliwe jest wywnioskowanie nowych zdań. Dzięki pracy intelektu (rozumowaniu), który poszukuje wyjaśnienia realnie istniejących bytów, możliwe jest dotarcie do ostatecznych przyczyn bytu. Nie znajdują się one w żadnym bycie przygodnym, lecz w bycie koniecznym, czyli w Absolutcie. Dlatego podkreśla się, że samym tylko intelektem można wykazać istnienie Absolutu (Boga)¹¹.

Przykładem takiego rozumowania jest chociażby droga z ruchu, o której wspomina Akwinata. Wychodzi w nim od stwierdzenia istnienia ruchu (zmiany). Następnie wyjaśnia, że każda poruszająca się rzecz otrzymuje ruch z zewnątrz. A ponieważ

¹⁰ Por. Tomasz z Akwinu, *Traktatu o człowieku. Summa teologii 1*, 75–89, przeł. S. Swieżawski, Kęty 2000, s. 280–342 (q. 79); P. S. Mazur, *O nazwach intelektu*, Lublin 2004, s. 90n.

¹¹ Por. S. Kowalczyk, *Filozofia Boga*, Lublin 2001, s. 46n.

w ciągu rzeczy poruszanych i poruszających się nie można podążać w nieskończoność, stwierdza się, że istnieje taka przyczyna ruchu, która się nie porusza. Nieruchomym źródłem ruchu, które tłumaczy wszelką zmianę jest Absolut¹².

Ludzki intelekt jest zdolny tłumaczyć nie tylko każdy konkretny byt wraz z jego przyczynami bliższymi, ale również dociera do wskazania istnienia Boga, który jest jego przyczyną ostateczną. W ten sposób wskazuje również źródło racjonalności bytu oraz potwierdza racjonalność poznania, które dociera aż do ostatecznych przyczyn bytu. Racjonalność poznania obejmuje również to, co jest transcendentne w stosunku do świata realnego¹³.

Przyczyna bytów przygodnych, więc i poznawalnych, i racjonalnych sama musi być racjonalna. Wobec tego Absolut jest Intelktem. Ostatecznie to Absolut wyjaśnia racjonalność bytu. Intelktualna poznawalność bytu jest uzasadniona wtedy, gdy jego źródłem jest również Intelkt. W ten sposób byt jest między dwoma intelektami. Może być poznany (dopasowany do intelektu) dzięki temu, że jest dziełem Intelktu i od Intelktu pochodzi. Dlatego mówi się, że byt jest inteligibilny¹⁴.

Realnie istniejący byt pociąga za sobą odpowiedni sposób poznania. Wiąże się on z funkcjonowaniem ludzkich władz poznawczych, a szczególnie z intelektem. Ponadto poznanie zachodzi ze względu na motyw (rację, cel), który kieruje poznaniem bytu.

PYTANIE NAUKOTWÓRCZE KIERUJĄCE POZNANIEM BYTU (CELOWOŚĆ POZNANIA)

Oprócz przedmiotu (byt) i podmiotu racjonalności (intelekt) istotnym elementem racjonalnego porządku realnego świata jest

¹² Por. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, t. 1, przeł. Z. Włodek, W. Zega, Warszawa 2003, s. 41–42 (I, 13).

¹³ Por. Jaroszyński, dz. cyt., s. 268–270; P. S. Mazur, *Przez kulturę do natury ludzkiej*, „*Studia Philosophica Wratislaviensia*” 11 (2016), nr 3, s. 14.

¹⁴ Por. Maryniarczyk, *Racjonalność i celowość...*, dz. cyt., s. 74n.

relacja zachodzącą między bytem a intelektem. Przejawia się ona m.in. w aktach poznawczych, których zasadniczą cechą jest celowość. I ona jest jednym z gwarantów racjonalności poznania. Dzięki celowi (racji) poznanie staje się zrozumiałe i uzasadnione. Zazwyczaj jest on formułowany w postaci pytania, które poszukuje racji tłumaczącej zachodzenie poznania bytu.

Pytanie, które kieruje poznaniem bytu (przedmiot formalny) i służy jego zrozumieniu (lub uzyskaniu wiedzy na jego temat) zwie się pytaniem naukotwórczym. Na gruncie filozofii realistycznej poznanie naukowe, zmierzające do wskazania przyczyn bytu, zostało zainicjowane pytaniem „dlaczego?”¹⁵. Nastawione jest ono na poznanie czegoś w związku z czymś (dlaczego coś przysługuje czemuś). Tak postawione pytanie w stosunku do konkretnego bytu ma sens o tyle, o ile jest on złożony na różne sposoby i z różnych czynników, a tym samym tworzy wiele relacji z innymi bytami, w tym również z intelektem. W poznaniu byt jest dany człowiekowi jako sproblematyzowany i dlatego domagający się odczytania i zrozumienia. Podanie racji uzasadniających dany byt lub stan rzeczy oznacza jego wyjaśnienie¹⁶.

Wielorako złożony byt i jego stany nie tłumaczą się same, lecz w odniesieniu do czegoś innego. Wyjaśnić byt może tylko i wyłącznie inny byt, który pełni wówczas funkcję przyczyny. W tym sensie byty dzielą się na wyjaśniane i wyjaśniające. W celu wyjaśnienia bytu na gruncie filozofii klasycznej podaje się tyle racji bytu, ile jest jego przyczyn. Z kolei liczba przyczyn odpowiada ilości pytań „dlaczego?” („dzięki czemu?”). Poznanie przyczyny materialnej, formalnej, sprawczej i celowej jest poznaniem naukowym, które pozwala rozumieć byt w aspekcie jego powstawania, istoty, zmiany, działania itp.¹⁷

¹⁵ Por. Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, Warszawa 2009, s. 111.

¹⁶ Por. M. A. Krąpiec, *Przedślowie*, w: Maryniarczyk, *Racjonalność i celowość...*, dz. cyt., s. 9.

¹⁷ Por. P. Gonddek, *The question “why?” as the foundation for knowledge of causes in Aristotle*, „Studia Gilsoniana” 2 (2013), s. 98; Arystoteles, *Metafizyka*, dz. cyt., s. 111.

Pytanie „dlaczego?” jest pytaniem pierwotnym, które pozwala odczytać racjonalny porządek realnego świata. Stwierdzić go potrafi jedynie intelekt (a nie zmysły) pracujący na gruncie poznania metafizycznego. Jest ono pytaniem adresowanym nie tylko do pojedynczego bytu (konkretu), lecz również do całej realnie istniejącej rzeczywistości. Przy jego użyciu możliwe staje się demaskowanie i usuwanie absurdu, sprzeczności i nieracjonalności¹⁸.

Cel poznania w postaci ostatecznych przyczyn bytu nie jest podporządkowany praktycznym korzyściom, lecz posiada wymiar czysto teoretyczny. Zasadniczym celem poznania teoretycznego jest samo poznanie¹⁹. Poprzez dotarcie do przyczyn ostatecznych umożliwia ono rozumienie rzeczywistości, a w konsekwencji poznanie prawdy. Jeżeli w nauce, która wyznacza określony cel poznania (wyrażony w pytaniu naukotwórczym), przejawia się konkretny model racjonalności, to pytanie „dlaczego?” stanowi podstawę do wyróżnienia racjonalności realnego bytu.

Należy pamiętać, że poznanie filozoficzne zmierza do wskazania przyczyn ostatecznych. W tym kontekście pytanie „dlaczego?” skłania do poszukiwania przyczyn koniecznych, których odrzucenie oznacza odrzucenie wyjaśnianego faktu (bytu). Dany fakt uważa się za filozoficznie wyjaśniony, gdy koniecznym następstwem odrzucenia racji tłumaczącej byt jest absurd²⁰.

Wyjaśnianie bytu w drodze ukazania jego racji (przyczyn) wiedzie do wskazania Boga jako przyczyny ostatecznej. Jest to widoczne w wyjaśnianiu przyczyny wzorczej, sprawczej i celo-

¹⁸ Por. M. A. Krąpiec, *Diá tí*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 2, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2001, s. 556–558.

¹⁹ Por. P. Jaroszyński, *Człowiek i nauka. Studium z filozofii kultury*, Lublin 2008, s. 20n; tenże, *Jeden czy wiele celów filozofii?*, w: *Spór o rozumienie filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stepień, Lublin 2009, s. 168.

²⁰ Por. M. A. Krąpiec, *Metafizyka. Zarys teorii bytu*, Lublin 1984, s. 237.

wej²¹. W oparciu o tak postawione pytanie dochodzi się do wskazania istnienia Absolutu – ostatecznej przyczyny bytu.

Pytanie „dlaczego?”, które jest stawiane pod adresem bytu domagającego się wyjaśnienia zarówno kieruje poznaniem, jak również uzasadnia zachodzenie i celowość poznania. Racją poznania z jednej strony jest sprobematyzowany byt, a z drugiej dążenie człowieka do zrozumienia bytu. Relacje między tymi elementami i tłumaczące je racje ostateczne składają się na racjonalny porządek realnego świata.

Deformowanie racjonalnego porządku rzeczy

Ponieważ istnieje więcej niż jeden model racjonalnego poznania, o czym świadczą różne koncepcje nauki²², należy zwrócić uwagę na inne porządki racjonalności wraz z ich podstawowymi elementami. W dalszej części niniejszego opracowania na przykładzie racjonalności apriorycznej (I. Kant) oraz pozytywistycznej (A. Comte) zostaną ukazane modyfikacje racjonalnego porządku realnego świata w aspekcie przedmiotu, podmiotu i racji poznania. Każda tego typu zmiana przyczynia się do dezorientacji (P. Jaroszyński) lub braku rozumienia całej rzeczywistości (H. Kiereś), czyli kryzysu racjonalności²³.

²¹ Por. tenże, *Przyczyny bytu*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 534; W. Dłubacz, *Byt a Bóg w filozofii klasycznej*, „Człowiek w Kulturze” 6–7 (1995), s. 147.

²² Por. M. A. Krąpiec, *Koncepcje nauki i filozofia*, w: *Wprowadzenie do filozofii*, praca zbior., Lublin 2003, s. 17–32; tenże, *U podstaw rozumienia kultury*, Lublin 1991.

²³ Por. H. Kiereś, *Spór o sztukę*, Lublin 1996, s. 72–73; tenże, *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 242–243; I. Chłodna, *Edukacja amerykańska. Drogi i bezdroża*, Lublin 2008, s. 79–80; K. Stachewicz, *Kryzys jako kategoria filozoficzna*, „Teologia i Moralność” 7 (2010), s. 8–9; K. Tyszka, *Samotność duszy. Dziedzictwo wiary i rozumu w (po)nowoczesności*, Warszawa 2014, s. 60n.

MODYFIKACJA ROZUMIENIA INTELEKTU
(ABSOLUTYZACJA ROZUMU)

Na skutek przewrotu kopernikańskiego w filozofii człowiek znalazł się w centrum wszelkiej aktywności, a zwłaszcza aktywności poznawczej²⁴. Wiąże się ona przede wszystkim z czynną rolą podmiotu w procesie poznania (zarówno zmysłowego, jak i intelektualnego) swego przedmiotu. Na gruncie filozofii apriorycznej Kanta nie jest nim realnie istniejący byt, lecz przedstawienie tego, co istnieje, zaś sposobem poznawczego ujęcia przedstawienia nie jest wskazanie ostatecznych przyczyn, lecz formalnych warunków jego zachodzenia. W ten sposób intelekt jako umysłowa władza poznawcza konstruuje przedmiot swego poznania (zamiast stwierdzać jego istnienie i odczytywać prawa nim rządzące).

Jeśli Kant twierdzi, że podmiot konstytuuje (warunkuje) przedmiot własnego poznania, to jego aktywność przejawia się również na polu racjonalności. Racjonalny porządek filozofii kantowskiej osadza się przede wszystkim na podmiocie. Racjonalność nie jest jedynie właściwością poznawanego przedmiotu, którą się wyłącznie odczytuje, lecz stanowi cechę podmiotu, której on sam udziela przedmiotowi²⁵. Ten typ racjonalności, nazywanej aprioryczną, wynika zarówno z innego (niż realistyczne) rozumienia przedmiotu poznania, jak również innego sposobu jego ujęcia. Wyjaśniające poznanie bytu zostało zastąpione poznaniem przedstawień, czyli fenomenów (zjawisk) w kontekście apriorycznych warunków ich powstawania. Tak oto oświeceniowy intelekt zajął miejsce Boga, któremu przypisywano zdolność poznania bytu i udzielania mu istnienia.

²⁴ Por. H. Jakuszko, *Źródła absolutyzacji podmiotu w poznaniu filozoficznym i jego skutki*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2003, s. 154.

²⁵ „Jeśli wszelkie poznanie musi się zmieścić w strukturę apriorycznych kategorii, to już nie rzecz, ale sam podmiot jest źródłem racjonalności”. M. A. Krąpiec, *Byt i istota*, Lublin 2001, s. 207; por. tenże, *Filozofia co wyjaśnia?*, w: tenże, *Filozofia co wyjaśnia? Filozofia w teologii*, Lublin 2000, s. 108.

W dodatku, Kanta rozumienie intelektu zostało pozbawione teoretycznej zdolności poznania tego, że Bóg istnieje (uzasadnienie jego istnienia zostało przeniesione do dziedziny poznania praktycznego)²⁶.

Odmienne od realistycznej rozumienie władzy poznawczej człowieka przedstawia także A. Comte. Podobnie jak Kant, nie zajmuje się on badaniem bytu ani jego przyczyn. Wyższa władza poznawcza poszukuje przede wszystkim zależności i związków, jakie zachodzą między faktami. Wychodzeniu poza tego typu stosunki odmawiano sensu. Wiązało się to zarówno ze sposobem rozumienia przedmiotu poznania, jak również racji, dla których poznanie zachodzi. Zasadnicza rola, jaką Comte przypisywał intelektowi polegała na odkryciu i uogólnieniu praw rządzących faktami. A ponieważ nie należała do nich kwestia istnienia Boga, ograniczono zdolności intelektu do badania faktów naturalnych. Wobec tego również w przypadku rozumienia intelektu na gruncie pozytywizmu ma miejsce jego zabsolutyzowanie. Polega ono na tym, że oprócz intelektu ludzkiego nie uznaje się żadnej wyższej władzy poznawczej.

Rola intelektu sprowadza się do uogólniania i interpretowania faktów, a nie ich odbierania czy konstruowania. Na tej podstawie Comte twierdził, że wiedza jest względna²⁷. Przyczyniają się do tego również ograniczone możliwości poznawcze człowieka oraz pojęcia tworzone wysiłkiem całej ludzkości. Pozytywizm ma to do siebie, że rozum został w nim podporządkowany funkcjom instrumentalnym²⁸.

²⁶ Por. I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, Kęty 2001, s. 473n; tenże, *Krytyka praktycznego rozumu*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 2012, s. 200n.

²⁷ Por. A. Comte, *Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, w: tenże, *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej. Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, przeł. J. K., B. Skarga, W. Wojciechowska, Warszawa 1973, s. 17–18.

²⁸ Por. P. Jaroszyński, *Wokół nowożytnej koncepcji nauki*, „Człowiek w Kulturze” 4–5 (1995), s. 100.

MODYFIKACJA ROZUMIENIA CELU
(INSTRUMENTALIZACJA ROZUMU I POZNANIA)

Wraz ze zmodyfikowaniem rozumienia intelektu nastąpiło odmienne pojmowanie racji poznania (oraz jego przedmiotu). Celowość działań poznawczych stanowi istotny element porządku racjonalnego w każdym modelu nauki. Wyraża się ona w pytaniu naukotwórczym. Filozofia transcendentálna Kanta powstała w oparciu o pytanie dotyczące apriorycznych warunków poznania. Natomiast nauka pozytywistyczna wyrosła na gruncie pytania „jak?” sformułowanego przez Comte’a²⁹.

Podstawa uprawiania nauki wedle koncepcji Kanta znajduje się w postawionym przez niego pytaniu dotyczącym apriorycznych warunków poznania, czyli pochodzących od podmiotu form konstytuujących racjonalne poznanie i uzasadniających racjonalność nauki. Zmierza ono do badania apriorycznych warunków możliwego doświadczenia. Wypracowany przez filozofa z Królewca typ poznania naukowego bywa określany subiektywizującą koncepcją poznania³⁰.

Gdy Kant stawia pytanie, jakie są aprioryczne warunki poznania, to poszukuje tego, co konstytuuje zjawisko i zarazem jest pochodne od podmiotu poznającego. Analizy podyktowane tym pytaniem nie dotyczą tego, co pozostaje niezależne od podmiotu, gdyż każda taka rzecz jest niepoznawalna. Podmiotowymi warunkami poznania są formy zmysłowe oraz formy intelektualne, czyli kategorie (pojęcia intelektu). One są przedmiotem poznania naukowego podyktowanego pytaniem o warunki *a priori*. Pytanie to nie poszukuje przyczyn bytu ani nie odnosi się do Boga. Cel poznania wyznaczony tym pytaniem ogranicza się do zjawisk dostępnych w możliwym doświadczeniu. Swym zasięgiem nie obejmuje ono istnienia Boga ani rzeczy samych w sobie.

Zdaniem Kanta, człowiek rozumie tylko to, co jest od niego pochodne. Intelekt poznaje jedynie te przedmioty (przedstawienia), których jest autorem. Wprawdzie ma świadomość, że ist-

²⁹ Por. Jaroszyński, *Człowiek i nauka...*, dz. cyt., s. 318–319.

³⁰ Por. Krąpiec, *Koncepcje nauki i filozofia*, dz. cyt., s. 19, 25–27.

nieje obszar rzeczy niedostępnych w poznaniu, jednakże intelekt nie posiada zdolności ich teoretycznego poznania.

Z kolei poznanie naukowe na gruncie pozytywizmu zostało zdominowane przez użytek i skuteczność, czyli czynniki spoza obszaru czysto teoretycznego. Utrata teoretycznego wymiaru poznania naukowego oznaczała podporządkowanie go celom utylitarnym³¹. Instrumentalizacja poznania polega na tym, że jest ono środkiem do innego celu niż samo poznanie. Dewiza pozytywizmu wiązała się z poznaniem (wiedzą) służącym przewidywaniu przyszłych faktów. Zamiast rozumienia bytu celem poznania stało się panowanie nad przyrodą, a następnie również nad społeczeństwem³². Comte poszukiwał praw zjawisk, a nie praw bytu. Prawa zjawisk nie są tym samym, co pierwsze zasady bytu, a zjawiska nie utożsamiają się z bytami w rozumieniu metafizyki klasycznej³³. Nauka w rozumieniu pozytywistycznym nie wyjaśnia świata, lecz go użytkuje.

Poznanie naukowe zapoczątkowane pytaniem „jak?” umożliwia jedynie badanie związków między faktami. Nie pozwala ono badać przyczyn bytu. Pytanie to ogranicza rzeczywistość do określonego aspektu. Nie jest otwarte na całą rzeczywistość. Wobec tego rodzi kryzys w postaci braku rozumienia pozostałych jej obszarów, w tym kwestii dotyczącej Boga.

MODYFIKACJA ROZUMIENIA PRZEDMIOTU (IDEOLOGIZACJA RZECZYWISTOŚCI)

Ze sposobem rozumienia intelektu oraz celu poznania ściśle wiąże się problem przedmiotu poznania. Zmiana w pojmowa-

³¹ Por. A. Lekka-Kowalik, *Racjonalność instrumentalna, racjonalność praktyczna i ostateczny cel technonauki*, w: *Spór o cel. Problematyka celu i celowościowego wyjaśniania*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gondek, Lublin 2008, s. 269–270; P. Jaroszyński, *Przyczyny zmiany celu poznania naukowego i jego wpływ na koncepcję nauki*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2003, s. 148–149.

³² Por. H. Jakuszek, *Źródła i skutki odrzucenia przyczyny celowej w filozofii nowożytnej*, w: *Spór o cel...*, dz. cyt., s. 41.

³³ Por. A. Comte, *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, przeł. W. Wojciechowska, Warszawa 1961, s. 26–28.

niu któregośkolwiek z tych elementów skutkuje zmodyfikowaniem rozumienia pozostałych. Wobec tego w racjonalnym porządku przyjętym na gruncie aprioryzmu oraz pozytywizmu kwestia przedmiotu różni się od jego pojmowania wypracowanego w filozofii realistycznej.

Rzecz samą w sobie Kant uznał za niepoznawalną, co radykalnie zmieniło obraz świata. Poznanie aprioryczne opiera się na formie wszelkiego możliwego doświadczenia, a nie na kontakcie z realnie istniejącym bytem. Formę doświadczenia stanowią kategorie, którymi dysponuje podmiot poznający. Występują one zarówno w poznaniu zmysłowym, jak i intelektualnym. Zmysłowymi formami poznawczymi są czas i przestrzeń. W procesie poznania łączą się one z materią, którą stanowią wrażenia zmysłowe. Natomiast formami intelektu są kategorie. Dzięki użyciu form obu rodzajów ma miejsce konstruowanie przedmiotu poznania przez Kanta nazwanego fenomenem (zjawiskiem)³⁴. Nie jest on rzeczą, lecz postrzeganiem rzeczy. Nie jest czymś zastanym, lecz wypracowanym w wyniku syntezy.

Racjonalności przedmiotu w postaci zjawiska nie da się wytłumaczyć inaczej, jak tylko poprzez wskazanie aktywnej roli podmiotu poznającego. Posiadana przez niego zdolność jednoczenia i porządkowania wrażeń wynika z jedności samego umysłu³⁵. Przedmiot intelektu jest racjonalny, ponieważ racjonalny jest sam intelekt. Być racjonalnym znaczy być uwarunkowanym, czyli zależnym od intelektu. Tak oto kantowskie źródło racjonalności przedmiotu zostało przeniesione na podmiot³⁶.

Ponieważ racjonalność stosuje się tylko do przedstawień rzeczy, to nie można jej przypisać rzeczom samym w sobie. Racjo-

³⁴ Por. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, dz. cyt., s. 36; H. Seidl, *Przedmiot filozofii realistycznej*, tłum. A. Lekka-Kowalik, w: *Osoba i realizm w filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2002, s. 137–138; J. Rolewski, *Nowa metafizyka Kanta*, Lubicz 2002, s. 35–37.

³⁵ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa 2002, s. 171.

³⁶ Por. Rolewski, *Nowa metafizyka Kanta*, dz. cyt., s. 80–91; P. Jaroszyński, *Nauka i jej cele w kontekście historii*, w: *Spór o cel...*, dz. cyt., s. 69.

nalny przedmiot może być ujęty tylko w doświadczeniu z użyciem apriorycznych form poznawczych. Wobec tego o wszystkim, co nie mieści się w ramach doświadczenia, nie można mówić w kategoriach racjonalności.

Zawężenie pola racjonalności nastąpiło również w pozytywizmie. Obszar racjonalnego poznania został ograniczony do sfery empirycznej, czyli stanów rzeczy dostępnych w poznaniu zmysłowym. Zdaniem Comte'a, przedmiotem racjonalności są fakty oraz stałe związki zachodzące między nimi, czyli prawa rządzące faktami³⁷.

W stosunku do realnego bytu przedmiot racjonalności pozytywistycznej został zawężony i uwarunkowany poznaniem zmysłowym. Fakt ujmowalny doświadczalnie to nic innego jak zjawisko, gdyż dotyczy wrażeń, a nie realnej rzeczywistości³⁸. Zdaniem Krąpca, ten typ racjonalności uchodzi za sensualistyczny³⁹.

Fakt jako przedmiot racjonalności pozytywistycznej jest utożsamiany tylko z różnego rodzaju zjawiskami świata materialnego, które dadzą się zaobserwować i stwierdzić⁴⁰. Nie są nimi ani treści intelektualne, ani psychiczne. Faktem jest więc to, co istnieje jako urzeczywistnione (w przeciwieństwie do tego, co dopiero powstaje lub czego w ogóle nie ma). W dodatku fakt nie jest rzeczą, lecz jej przedstawieniem, ponieważ opiera się na doświadczeniu, którego przedmiotem jest wrażenie jako rodzaj przedstawienia rzeczy (obok idei). Z tego powodu fakty są subiektywne i należą do podmiotu, a nie realnej rzeczywistości⁴¹. Nazywanie ich zjawiskami najlepiej oddaje naturę faktów.

Oprócz zarejestrowania specyficznie pojętych faktów nauka pozytywistyczna poszukuje także zależności między nimi. Cho-

³⁷ Por. M. Heller, *Filozofia nauki*, Kraków 2021, s. 52.

³⁸ Por. Jaroszyński, *Człowiek i nauka...*, dz. cyt., s. 322–323.

³⁹ Por. Krąpiec, *Koncepcje nauki i filozofia*, dz. cyt., s. 19.

⁴⁰ Por. B. Skarga, *Kłopoty intelektu. Między Comte'em a Bergsonem*, Warszawa 2017, s. 43–44.

⁴¹ Por. Jaroszyński, *Spór o źródła prawdy...*, dz. cyt., s. 274–275.

dzi zatem nie tylko o podanie warunków, w jakich zachodzą dane fakty, lecz również o ustalenie prawidłowości, jakie występują między nimi. Poza faktami i relacjami nic więcej nie stanowi przedmiotu racjonalnego poznania. Ponieważ ich znajomość stanowi cel poznania, można powiedzieć, że podstawowym kryterium racjonalności jest użyteczność⁴².

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy umożliwiły ukazanie specyfiki racjonalnego porządku realnego świata, który opiera się na racjonalności bytu (jego istnienia i natury), racjonalności aktów poznawczych (intelektualnego ujęcia bytu) oraz racji poznania (celu). Powyższe elementy pozostają względem siebie w różnych relacjach i zależnościach (stan inteligibilny), a razem wzięte gwarantują rozumienie rzeczywistości w jej najważniejszych wymiarach (obszarach kultury) i chronią przed kryzysem racjonalności. Kryzys pojawia się wtedy, gdy następuje dezorientacja lub brak rozumienia zachodzących stanów rzeczy. Staje się on widoczny na przykładzie dwóch przywołanych typów racjonalności: apriorycznego i pozytywistycznego. Na skutek modyfikacji poszczególnych elementów racjonalnego porządku bytu rozumienie rzeczywistości w obu tego typu modelach racjonalności ulega zmianie, a niektóre jej obszary pozostają poza polem racjonalności.

Aprioryczna koncepcja racjonalności (Kant) dotyczy jedynie świata zjawiskowego. Racjonalnymi przedmiotami poznania są tylko fenomeny. Zostały one oddzielone od rzeczy samych sobie, które uznano za niepoznawalne, a w konsekwencji za istniejące poza kategoriami racjonalnymi. Wprawdzie system filozoficzny Kanta daje wyjaśnienie podstawowych kategorii świata, jedna-

⁴² Por. Comte, *Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, dz. cyt., s. 15–16; R. Kleszcz, *Krytyka rozumu pozytywistycznego*, w: tenże, *O rozumie i wartościach*, Łódź 2007, s. 34.

kże zawęża rozumienie przedmiotu racjonalności, ogranicza możliwości poznawcze intelektu, pyta jedynie o warunki konieczne do zaistnienia możliwego doświadczenia. Ten typ racjonalności pomija zależność zjawisk od Absolutu i podmiotowi przypisuje rolę, którą w filozofii klasycznej pełni Bóg.

Pozytywistyczna koncepcja racjonalności (Comte) ogranicza przedmiot poznania do faktów i zależności między nimi. W ten sposób poza polem racjonalności umieszcza zjawiska, których nie sposób badać metodami empirycznymi (treści intelektu, dusza, Bóg). Pytanie o prawa zjawisk przyrodniczych i socjologicznych („jak?”) oraz utylitarne cele poznania naukowego postulują instrumentalne uprawianie filozofii. Wobec tego wiele zagadnień nie jest wyjaśnionych w ramach racjonalnego poznania, co rodzi kryzys racjonalności.

Powyższe spostrzeżenia pozwalają twierdzić, że u źródeł kryzysu racjonalności leżą założenia filozoficzne. Dotyczą one zarówno kwestii ontologicznych, jak i antropologicznych. Zdeformowanie racjonalnego porządku realnego świata następuje na skutek odejścia od badania realnego bytu oraz praw jego istnienia i poznania (czyż zajmuje się metafizyka). Przewyciężenie kryzysu racjonalności jest możliwe tylko wtedy, gdy poznania nie odrywa się od realnie istniejącego bytu. Uzgodnienie poznania z zastaną rzeczywistością (prawda) oraz personalistyczna wizja człowieka, którego intelekt jest zdolny poznać ostateczne przyczyny bytu (Absolut) stanowi przeciwwagę dla racjonalności pozostającej w kryzysie. ■

The Crisis of Rationality

SUMMARY

The aim of the article is to attempt a philosophical explanation of the problem of the crisis of rationality. First, it talks about the specificity of the rational order of the real world, which is based on the rationality of being, the rationality of cognitive acts and the reason for know-

ing. These elements guarantee understanding of reality in its most important dimensions and protect against the crisis of rationality. This crisis (disorientation, lack of understanding) appears when the understanding of individual elements of the rationality of the real world is modified, and as a consequence, some of its areas are considered irrational. This was shown on the example of two types of rationality: a priori and positivist. The basic conclusion from the conducted analyzes is that philosophical assumptions lie at the root of the crisis of rationality. They concern both ontological and anthropological issues.

Keywords: Real Being, Rationality, Crisis, Thomas Aquinas, Kant, Comte

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, Warszawa 2009.
- Chłodna I., *Edukacja amerykańska. Drogi i bezdroża*, Lublin 2008.
- Comte A., *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, przeł. W. Wojciechowska, Warszawa 1961.
- Comte A., *Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, w: tenże, *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej. Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*, przeł. J. K., B. Skarga, W. Wojciechowska, Warszawa 1973.
- Daszkiewicz W., *Poznanie zdroworoządkowe i jego funkcja w filozofii realistycznej w ujęciu Mieczysława A. Krąpca OP*, „Człowiek w Kulturze” 19 (2007), s. 243–262.
- Dłubacz W., *Byt a Bóg w filozofii klasycznej*, „Człowiek w Kulturze” 6–7 (1995), s. 141–149.
- Drozdowicz Z., *Standardy racjonalności w sferze sacrum i w sferze profanum*, „Nauka” 3 (2015), s. 59–78.
- Gondek P., *The question “why?” as the foundation for knowledge of causes in Aristotle*, „Studia Gilsoniana” 2 (2013), s. 91–105.
- Heller M., *Filozofia nauki*, Kraków 2021.
- Jakuszek H., *Źródła absolutyzacji podmiotu w poznaniu filozoficznym i jego skutki*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2003, s. 153–166.

- Jakuszko H., *Źródła i skutki odrzucenia przyczyny celowej w filozofii nowożytnej*, w: *Spór o cel. Problematyka celu i celowościowego wyjaśniania*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gonddek, Lublin 2008, s. 35–55.
- Jaroszyński P., *Człowiek i nauka. Studium z filozofii kultury*, Lublin 2008.
- Jaroszyński P., *Jeden czy wiele celów filozofii?*, w: *Spór o rozumienie filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2009, s. 167–175.
- Jaroszyński P., *Nauka i jej cele w kontekście historii*, w: *Spór o cel. Problematyka celu i celowościowego wyjaśniania*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gonddek, Lublin 2008, s. 57–71.
- Jaroszyński P., *Przyczyny zmiany celu poznania naukowego i jego wpływ na koncepcję nauki*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2003, s. 147–152.
- Jaroszyński P., *Spór o źródła prawdy: intelekt czy byt? Aprioryzm czy aposterioryzm?*, w: *Spór o prawdę*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gonddek, Lublin 2011, s. 263–277.
- Jaroszyński P., *Wokół nowożytnej koncepcji nauki*, „Człowiek w Kulturze” 4–5 (1995), s. 91–101.
- Kamiński S., *Czym są w filozofii i w logice tzw. pierwsze zasady?*, „Roczniki Filozoficzne” 11 (1963), z. 1, s. 5–23.
- Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, Kęty 2001.
- Kant I., *Krytyka praktycznego rozumu*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 2012.
- Kiereś H., *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 235–250.
- Kiereś H., *Osoba i społeczność*, Lublin 2013.
- Kiereś H., *Spór o sztukę*, Lublin 1996.
- Kleszcz R., *Krytyka rozumu pozytywistycznego*, w: tenże, *O rozumie i wartościach*, Łódź 2007, s. 32–48.
- Kleszcz R., *Racjonalność. Studium epistemologiczno-metodologiczne*, Łódź 1998.
- Kowalczyk S., *Filozofia Boga*, Lublin 2001.
- Krąpiec M. A., *Byt i istota*, Lublin 2001.

- Krapiec M. A., *Diá tí*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 2, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2001, s. 556–558.
- Krapiec M. A., *Filozofia co wyjaśnia?*, w: tenże, *Filozofia co wyjaśnia? Filozofia w teologii*, Lublin 2000, s. 127–250.
- Krapiec M. A., *Koncepcje nauki i filozofia*, w: *Wprowadzenie do filozofii*, praca zbior., Lublin 2003, s. 17–32.
- Krapiec M. A., *Metafizyka. Zarys teorii bytu*, Lublin 1984.
- Krapiec M. A., *Poznawać czy myśleć. Problemy epistemologii tomistycznej*, Lublin 2000.
- Krapiec M. A., *Przyczyny bytu*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 527–545.
- Krapiec M. A., *U podstaw rozumienia kultury*, Lublin 1991.
- Lekka-Kowalik A., *Racjonalność instrumentalna, racjonalność praktyczna i ostateczny cel technonauki*, w: *Spór o cel. Problematyka celu i celowościowego wyjaśniania*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Gondek, Lublin 2008, s. 269–282.
- Lekka-Kowalik A., *Racjonalność jako relacja: próba charakterystyki esencjalnej*, w: *Byt, Logos, Matematyka. Filozofia/Logika: Filozofia Logiczna 1995*, red. J. Perzanowski, A. Pietruszczak, Toruń 1997, s. 47–62.
- Maryniarczyk A., *Dlaczego filozofia realistyczna? (Od Arystotelesa do Krapca i z powrotem)*, w: *Spór o rozumienie filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2009, s. 27–50.
- Maryniarczyk A., *Racjonalność i celowość świata osób i rzeczy*, Lublin 2007.
- Mazur P. S., *O nazwach intelektu*, Lublin 2004.
- Mazur P. S., *Przez kulturę do natury ludzkiej*, „*Studia Philosophica Wratislaviensia*” 11 (2016), nr 3, s. 7–16.
- Rolewski J., *Nowa metafizyka Kanta*, Lubicz 2002.
- Seidl H., *Przedmiot filozofii realistycznej*, tłum. A. Lekka-Kowalik, w: *Osoba i realizm w filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, Lublin 2002, s. 129–148.
- Sieńkowski M., *Wiara a racjonalność*, Ełk 2020.
- Skarga B., *Kłopoty intelektu. Między Comte’em a Bergsonem*, Warszawa 2017.
- Stachewicz K., *Kryzys jako kategoria filozoficzna*, „*Teologia i Moralność*” 7 (2010), s. 7–16.

-
- Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, t. 1, przeł. Z. Włodek, W. Zega, Warszawa 2003.
- Tomasz z Akwinu, *Traktatu o człowieku. Summa teologii 1*, 75–89, przeł. S. Swieżawski, Kęty 2000.
- Tyszka K., *Samotność duszy. Dziedzictwo wiary i rozumu w (po)-nowoczesności*, Warszawa 2014.